द्वेष पु० द्विष–भावे घञ्। न्यायनये आत्मवृत्तौ १गुणभेदे स च "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्" गौ०सू० दर्शितः "यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् दुःखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन् हातुमिच्छति सेयं हातुमिच्छा द्वेषः। एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् दुःखहेतौ द्वेषः इति भाष्यसम्मतोऽर्थः। तत्र दुःखं प्रतिकूलवेदनीयतया स्वतोद्वेषविषयः तत्साधनन्तु द्विष्टसाधनताज्ञानात्। "अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम्"। भाषा० "प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वभावतो विषय इत्यर्थः" मुक्ता०। "द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेत् द्वेषस्य कारणम्" भाषा०।

"द्वेषं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम्। बलवदिष्टसाधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः" मुक्ता०। द्वेषो द्विष्टसाधनज्ञानञ्च निवृत्तिकारणम् "निवृत्तिस्तु भवेत् द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः" तत्रोक्तेः "अयमर्थः दुःखे निवृत्तिर्द्वेषात् तदुपाये निवृत्तिस्तु द्विष्टसाधनत्वज्ञानात् द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थितम्" इति मुक्तावली।

"ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः" गौ० सू०। "अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति ज्ञातं सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति। प्राप्तुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरम्भः। जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रयुक्तसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्त्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माः नाचेतनस्येति आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमानं वेदितव्यमिति" भा०। सांख्यादिमते २बुद्धिधर्मभेदे। सांख्यादिमतसिद्धस्तु द्वेषः अष्टादशविधः तामिस्रशब्दे ३२७२पृ० दर्शितः स च बुद्धिधर्मः क्लेशविशेषः अस्मिताजन्यश्च। तल्लक्षणादिकं पात०सू० भाष्यादावुक्तम् यथा "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिवेशाः पञ्च क्लेशाः" इत्युद्दिश्य "दुःखानुशयी द्वेषः" इति लक्षितम्। "दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति" भाष्यम्। दुःखमनुशेते कश्चिदन्तःकरणवृत्तिभेदः तमोऽनुगतपरिणामः ईदृशं सर्वदा मे मा भूदित्येवं तदयं दुःखानुशयीति भाष्यार्थः। "अनभिज्ञस्य स्मृतेरभावात् दुःखाभिज्ञस्येत्युक्तं स्मर्य्यमाणे दुःखे द्वेषः दुःखानुस्मृतिपूर्वकः, अनुभूयमाने तु दुःखे नानुस्मृतिमपेक्षते। तत्साधने तु स्मर्य्यमाणे अनुभूयमाने वा दुःखानुस्मृतिपूर्वक एव द्वेषः अनुभूयमानं हि दुःखसाधनं तज्जातीयस्य दुःखहेतुत्वं स्मृत्वा तज्जातीयतया चास्य दुःखहेतुत्वमनुमाय द्वेष्टि। प्रतिहन्तीति प्रतिघः द्वेषस्य प्रवृत्तेः प्रतिहननात् प्रतिघत्वम्" विव०। तच्च शत्रुव्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम्। न च सर्वे ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः स द्वेषः सदा हृदयं दहति। यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं मा भूदिति करुणां दुःखिषु भावयेत् तदा वैर्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति। यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत् तदा तद्वासनाभावात् स्वयमेवाप्रमत्तोऽशुक्ला कृष्णे पुण्ये प्रवर्त्तते। तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन् स्वयमपि सद्वासनाभावात् पापान्निवर्त्तते। ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं प्रसीदति। एवं सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागो निवर्त्तते। किन्त्वसूयेर्ष्यादयोऽपि निवर्त्तन्ते। तथा दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा निवर्त्तते तदा दुःखिप्रतियोगिकःसुखित्वप्रयुक्तो दर्पोऽपि निवर्त्तते। एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्यूहनीया। दुःखे तत्साधने च इदं मे मा भूदिति स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध इति ईर्ष्येति चोच्यते। "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ" गीता।

द्वेषण त्रि० द्विष–युच्। १शत्रौ अमरः "पानपो द्वेषणः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा" भा० शा० १६८अ०।

द्वेषपक्ष पु० ६त०। द्वेषावान्तरभेदेषु "द्वेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्या द्रोहोऽमर्ष इति" न्यायभाष्यम्।

द्वेष् न० द्विष–कर्त्तरि विच्। द्वेष्टरि। "बाधनां द्वेषो अभयं कृणोतु" ऋ० ६।४७।१२। "द्वेषोद्वेष्टॄन्" भा०

द्वेषस् न० द्विष–कर्मणि असुन्। द्वेष्ये पापादौ "द्वेषोयुतमाविवासन्ति" ऋ० ४।११।५ द्वेषसो पापस्य युतं पापयुतम्" भा०।

द्वेषिन् त्रि० द्विष–णिनि। द्वेषकारके। "तथापि ववृषे तस्य तत्कारि द्वेषिणो यशः" रघुः। "मद्याजी शङ्करद्वेषी मद्द्वेषी शङ्करप्रियः। उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जू घटाविव" पुरा० सारः।